

waarop in de media de religieuze golfslag in de Nederlandse recente literatuur wordt ver-bonden met de zogeheten tijdgeest ('God leeft nog, vooral in de letteren'). Zo probeert Goedegebuure de recente godsdienst sociologie, die uitgaat van een meer individualisti-sche oriëntatie op alternatieve vormen van religiositeit en spiritualiteit, wel degelijk in zijn Inleiding en bij sommige essays in te zetten. Hoewel de hoofdaandacht in dit boek uitgaat naar katholieke bekeerlingen (Reve, Kellendonk, Otten, Van Brederode) en mystieke pro-jecties (Jellema, Faverey, Ouwens, Van Daalen) was voor mij het opstel over Oek de Jong toch het meest aansprekende. Het was trouwens dezelfde De Jong die in 1998 in zijn Kellendonk-lezing de intellectuele moed opbracht om zijn oorspronkelijke bewondering voor de schrijver W.F. Hermans onder woorden te brengen en vervolgens zich te keren te-geen diens inktzwarte wereldbeeld. Juist in dit opstel over Oek de Jong laat Goedegebuure voortreffelijk zien hoe schatplichtig de moderne romankunst nog altijd is aan de roman-tiek en hoe individualiteit ook tot last kan zijn: het moeten leven en dolen buiten een beziel verband. Sinds de romantiek ruim twee eeuwen geleden ontstond onderhouden literatuur en religie een relatie van afstoting en aantrekking. Toen al kwamen de gedach-ten op dat kunst en poëzie als substituut van religie konden fungeren en dat gevoelens van geluk verbonden zijn met een verleden dat er niet meer is en alleen maar herinnerd kan worden. Steeds opnieuw raakten schrijvers en dichters uit volgende generaties in de ban van dit soort gedachten. Juist in die lange termijn ontwikkeling schuilt veel sociologie, tenminste voor wie daar oog voor heeft – Jaap Goedegebuure heeft dat zeker in dit geval.

Yme Kuiper
(RU Groningen)

Eijk, Toon van (2010), *Development and work ethic in sub-Saharan Africa. The mismatch between modern development and traditionalistic work ethic*, www.lulu.com, pp. 257, ISBN9781409288688, US\$ 23,50;

Eijk, Toon van (2010), *Civic driven change through Self-Empowerment. Societal transformation and consciousness based development*, www.lulu.com, pp. 161, ISBN 9781445748399, US\$ 20.

Toon van Eijk (1952) is een onafhankelijk denker over ontwikkelingssamenwerking. Zijn eigen ervaringen liggen op het gebied van plattelandsontwikkeling in Oostelijk en Zuidelijk Afrika. Deze ervaringen hebben hem gebracht tot een dissertatie¹ en enkele andere publicaties.² Hier worden twee recente publicaties besproken.

Het denken van Toon van Eijk is ingegeven door de vraag naar de oorzaken van onderontwikkeling van Sub-Sahara Afrika. Deze vraag is herkenbaar voor een ieder die zich verdiept in internationale samenwerking. Van Eijk toont zich daarbij niet tevreden met snelle en gemakkelijke antwoorden. Hij laveert in het boek *Development and Work Ethic* tussen twee extreme posities. De eerste positie betreft die van 'blaming the victims', alsof

de situatie in Sub-Sahara Afrika te wijten zou zijn aan slecht beleid van de Afrikaanse regeringen, de mentaliteit van de mensen en de onderlinge conflicten. De tweede positie is die waarin vooral gewezen wordt op het kolonialisme, de invloed van buitenlandse ondernemingen en staten en de onrechtvaardige internationale orde: 'blaming the winners'.

Van Eijk kiest in dit boek zijn aangrijpingspunt bij de arbeidsmoraal, een thema dat in de academische literatuur over ontwikkelingssamenwerking zelden of nooit ter sprake komt. Hij noemt Hans Achterhuis (Arbeid, een eigenaardig medicijn), David Landes (Arm en Rijk), Ha-Joon Chang (Bad Samaritans), Jared Diamond (Guns, Germs and Steel) en Roel van der Veen (Afrika van de Koude Oorlog naar de 21ste eeuw) als zijn belangrijkste inspiratoren. Het betreft hier auteurs die kritisch staan tegenover de klassieke ontwikkelingssamenwerking. Van Eijk deelt met Achterhuis en Landes de brede – culturele – analyse van het ontwikkelingsvraagstuk en het arbeidsvraagstuk.

In het boek over *Civic Driven Change* gaat Van Eijk nader in op de vraag wie de oorzaken van onderontwikkeling weg moeten nemen. Aanvankelijk stelde de internationale gemeenschap haar hoop – mede geïnspireerd door de successen van de Marshallhulp aan het naoorlogse Europa – op rijke landen. Het accent lag toen op de overdracht van kapitaal en kennis van rijke naar arme landen. Deze statelijke oriëntatie sloot ook naadloos aan bij de opkomst van allerlei internationale samenwerkingsverbanden. Later verschoof de aandacht van staten (politieke domein) naar markten en ondernemingen (economische domein), soms met een welhaast blind vertrouwen in het vermogen van het marktmechanisme om welvaart te scheppen. Van Eijk sluit zich met zijn boek aan bij een traditie die zich sterk maakt voor en vertrouwen stelt in de kracht van burgers: hun vermogen om veranderingen te bewerkstelligen. 'Civic Driven Change' (CDC) is inmiddels een veel gebruikte term in ontwikkelingssamenwerking.³ De term komt voor in beleidsplannen van bijna alle non-gouvernementele organisaties. Ze vormt m.i. ook een terechte correctie op de te hoge verwachtingen van de politiek als op een blind vertrouwen in het marktmechanisme. Wat dit betreft lijkt de CDC schatplichtig aan de brede christelijk-sociale traditie, die zich juist op dit punt onderscheidt van liberale en socialistische tradities.⁴

Toon van Eijk brengt in zijn publicaties een eigen invalshoek onder de aandacht. Hij wantrouwt de simpele oplossingen van ogenschijnlijk simpele problemen. Honger is voor hem niet vanzelfsprekend een tekort aan voedsel dat eenvoudig te verhelpen is door voedselhulp en voedselproductie. Soms kan het probleem zich inderdaad beperken tot technische factoren (tekortschietende voedselproductie, falende voedseltransporten), maar vaak zal het gaan om een conglomeraat van technische, economische, politieke, sociale en culturele factoren, alle met lokale, regionale, nationale en mondiale componenten. Het is op voorhand allesbehalve duidelijk wie waar interventies kan plegen en welke interacties zich zullen voordoen. Het bijzondere is dat Van Eijk aan die relevante factoren een tweetal toevoegt: collectief bewustzijn en transcendent bewustzijn. Daarmee brengt hij religie en spiritualiteit ter sprake.⁵ Deze laatste keuze begrijp ik vanuit zijn pleidooi voor een nieuw paradigma. Het positivistische paradigma domineert, met zijn geloof in een objectieve

materiële werkelijkheid. Volgens het constructieve paradigma is de werkelijkheid een intersubjectieve sociale constructie. Het transcendentalistische paradigma gaat uit van een in het bewustzijn geconstrueerde werkelijkheid. Van Eijk vat deze drie paradigmata samen in hun grondwoorden: materie, intellect en geest. Van Eijk pleit in zijn publicaties consequent voor eerherstel van de 'geest' in het denken over en het werken aan ontwikkelingssamenwerking.

Het collectief bewustzijn van een groep mensen is voor Van Eijk het geheel van de met elkaar in wisselwerking staande menselijke geesten. Zichtbare maatschappelijke structuren zijn dan manifestaties van onzichtbaar collectief bewustzijn. Een verandering – minder honger – zou dan moeten inzetten bij dat collectieve bewustzijn. De dominante strategie veronderstelt volgens Van Eijk weliswaar een wisselwerking tussen collectief bewustzijn en sociale structuren, maar zet alle kaarten op veranderingen via externe prikkels (prijzen, wet- en regelgeving, normen). Het lastige is dat het politieke en maatschappelijke draagvlak voor het wenselijke beleid (en dus die externe prikkels) niet vanzelf tot stand komt. Het draagvlak is mede afhankelijk van de wensen, verlangens en angsten van de mensen die deel uit maken van de samenleving. Juist hier zet Van Eijk op in. Hij gaat uit van een interactie tussen het collectieve bewustzijn en het individuele bewustzijn. Het transcendente bewustzijn is voor hem het meest verfijnde niveau van menselijk bewustzijn. Hij spreekt in dit verband over 'mentale stilte', voorbij alle gedachten, waarin alle denken getranscendeerd wordt. Dit is – ook volgens Van Eijk – niet meer in woorden uit te leggen. Maar hij ziet wel mogelijkheden om ontvankelijk te worden voor deze transcendentie. Hij spreekt hier over ervaringsspiritualiteit. Uiteindelijk zou deze ontvankelijkheid dan kunnen leiden tot verinnerlijkte waarden (tegenover de externe normen) en tot altruïstisch, vrij en pro-actief gedrag. Zijn boek over *civic driven change* eindigt als volgt: 'Although the field of transcendental consciousness is unthinkable, it can be experienced and its effects in the everyday world scientifically validated'.

Toon van Eijk heeft m.i. het gelijk aan zijn zijde als hij stelt dat structurele transformatie onmogelijk is zonder persoonlijke transformatie. Het komt aan op de wisselwerking tussen beide vormen van transformatie. Mijn beeld is dat hij hierbij het primaat legt bij de persoonlijke transformatie, ook gezien zijn pleidooi voor transcendente meditatie. Daarin kan ik hem niet volgen. Het valt mij op dat Van Eijk de geïnstitutionaliseerde vormen van religie lijkt te positioneren in de sfeer van extern opgelegde normen. Ik denk dat hij daarmee geen recht doet aan de spirituele rijkdom van de diverse tradities. Wat dat betreft meen ik dat in deze tradities allerlei kiemen liggen om de beoogde veranderingen van binnenuit te laten komen. Dat die kiemen niet altijd tot wasdom komen en dat diezelfde tradities ook kiemen van geweld en uitsluiting in zich dragen, behoeft nauwelijks enig betoog. Van Eijk pleit voor integratie van de drie paradigma's en voor zowel structurele als persoonlijke veranderingen. Daarin kan ik hem wel volgen. Maar al lezende krijg ik toch ook de indruk dat Van Eijk het primaat uiteindelijk legt bij het paradigma van de

transcendentie. Kortom, kiest hij werkelijk voor integratie van materie, verstand en geest of zet hij zijn papieren op de geest?

Al met al zijn de beide boeken (en het overige werk) van Toon van Eijk het lezen waard. Hij kiest voor een benadering die in de gewone literatuur onderbedeeld is. Maar daarmee moet hij zich ook begeven in taalvelden die niet of nauwelijks bekend zijn in de literatuur over ontwikkelingssamenwerking.

David Renkema

(Coördinator van het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling; www.religie-en-ontwikkeling.nl)

Noten

- 1 Eijk, T. van (1998), *Farming Systems Research and Spirituality*. An analysis of the foundations of professionalism in developing sustainable farming systems, (Ph.D. thesis, Wageningen Agricultural University, The Netherlands, <http://library.wur.nl/wda/dissertations/dis2546.pdf>).
- 2 Eijk, T. van (2010), Neoliberalisme en de rol van religie in ontwikkelingssamenwerking, in: *Civis Mundi*, 16 december 2010. <http://www.civismundi.nl/?p=artikel&aid=1507>. Van Eijk geeft in dit artikel zijn reactie op een discussie in *Religie & Samenleving* (2009) over religie als instrument voor ontwikkelingssamenwerking.
- 3 Fowler, Alan & Kees Biekart (eds) (2008), *Civic Driven Change: Citizen's Imagination in Action*. The Hague: Institute of Social Studies (see also: www.iss.nl/cdc)
- 4 Zie ook: Grotenhuis, René (2007), *Geloven dat het kan. Nieuwe perspectieven op ontwikkeling, macht en verandering*, Kampen: Ten Have.
- 5 Philomena Njeri Mwaura is Van Eijk voorgegaan in haar essay 'Civic Driven Change – Spirituality, Religion and Faith' in: Fowler, Alan & Kees Biekart (2008).